

Stručni rad

Primljeno 6. 7. 2017, prihvaćeno za objavljivanje 9. 10. 2017.

Prof. dr. sc. Sedad Dizdarević

Islamski pedagoški fakultet u Zenici
sedad73@yahoo.com

Doc. dr. sc. Mensur Valjevac

Islamski pedagoški fakultet u Zenici
valjevac.mensur@gmail.com

MAZDAISTIČKI KORIJENI HERAKLITOVE FILOZOFIJE

Sažetak

Heraklit predstavlja jednog od najutjecajnijih i najkontroverznijih mislilaca povijesti ljudskoga uma. Njegove ideje su utjecale na oblikovanje i smjer nekih od najvažnijih i najosobnijih filozofskih učenja kao što su: ideja, dijalektika, logos, vječno vraćanje i sl.

U znatnoj mjeri je utjecao na sve velike filozofe, kao što su: Sokrat, Platon, Aristotel, Hegel, Nietzsche itd. Ideje sa kojima dolazi Heraklit za njegovo vrijeme bile su izuzetno neobične i čudne, tako da su mnogi veoma rano posumnjali u njihovo grčko porijeklo. U ovom članku razmatramo teorije o perzijskom porijeklu ključnih Heraklitovih ideja. Ukazali smo na najvažnija istraživanja na tom polju, naveli neke od prednosti i slabosti pojedinih teza te iznijeli vlastitu tezu, koja se u jednoj mjeri razlikuje od prethodnih.

Pokazali smo da je Heraklit u velikoj mjeri bio pod utjecajem perzijskih mazdaističkih učenja svoga vremena te da je taj utjecaj bio ključan za koncipiranje njegovih najbitnijih učenja, kao što su: učenje o logosu, dijalektičkom monizmu, Unus Mundusu, Coincidentia oppositorium, vječno kretanje itd. Heraklit je, također, prvi grčki mislilac koji u svom djelu spominje zoroastrijske mage, kritizira praksu obožavanja idola, prikazivanje likova božanstava, te religijski ekskluzivizam po uzoru na praksu unutar Ahemenidskog carstva.

Ključne riječi: Heraklit, mazdaizam, Logos, Vatra, coincidentia oppositorium, dijalektički monizam

Uvod

Heraklit, filosof iz Efesa (Despot, 2010: 5-10),¹ nakon Sokrata, Platona i Aristotela zasigurno spada u red najutjecajnijih grčkih filozofa, a istovremeno predstavlja jednu od najzagonetnijih i najneobičnijih ličnosti u povijesti ljudskog mišljenja. Vijesti koje su do nas stigle o njemu govore u veoma negativnom i kritičkom tonu. Heraklit je predstavljen kao luralica, pustinjač, ludak i osobenjak, koji bježi od ljudi sklanjajući se po raznoraznim zabitima, ruševinama i skrovištima. Njegovi sunarodnjaci su ga nazivali mračnjakom, ludakom i divljakom a pri tome mu pripisivali razne zgođe i nezgođe. Jasno je da je većina priča o Heraklitu nastala mnogo kasnije nakon njegove smrti i da su ih kreirali njegovi neprijatelji te oni koji ga nisu podnosili (Heraklit, 1979:7). U svim izvorima koji govore o Heraklitu navodi se da nije mnogo cijenio i uvažavao obične ljude te da je svjetinu poredio sa stokom i raznim drugim životinjama. Mada je do nas stigao relativno mali broj fragmenata koji se pripisuju Heraklitu, ipak ne mali broj njih predstavlja kritiku, vrijeđanje, ismijavanje i prijezir prema običnim ljudima (Frg. 4, 9, 13, 17, 19, 29, 34, 49, 97 i 104).² Pored toga, Heraklit je koristio dosta kompliciran jezik i teško razumljive jezičke konstrukcije, što je umnogome doprinijelo nerazumijevanju i negativnom stavu drugih prema njemu.

Heraklit u cjelokupnoj povijesti ljudskog mišljenja predstavlja, uistinu, dosta neobičnu figuru i zbog toga je oduvijek plijenio pažnju različitih mislilaca i kritičara. Kao što je on sam bio neobičan, egzotičan i mističan, tako isto su i njegove misli i ideje bile neobične, mistične i strane tadašnjem grčkome duhu. Heraklit po prvi put u grčku filozofiju uvodi neke termine bez kojih kasnija filozofija ne bi mogla, a među prvima je pojam *logosa*. Također, on se smatra pretečom dijalektičke filozofije i jednim od rijetkih mislilaca na čije ideje nisu ostali imuni ni velikani povijesti mišljenja kao što su Sokrat, Platon, Aristotel, Hegel, Nietzsche, a ni mnogi drugi. Sokrat priznaje da je čitao Heraklita te da mnoge

¹ Branko Despot smatra da Heraklit jedini s pravom nosi naziv filozofa, dok sve druge filozofe treba zvati *filosofima*. Naime, *filozof* u grčkom jeziku znači - onaj koji voli mračnjaštvo, a *filosof* - onaj koji voli mudrost.

² Heraklit (1979) *Heraklit Fragmenti*, prev. Miroslav Marković, Beograd: Grafos.

U cijelom radu koristili smo prijevod Heraklitovih fragmenata koje je sačinio Miroslav Marković

njegove riječi nije uspio razumjeti, ali da je ono što je razumio vrijedno svake pažnje. Hegel, s druge strane, bez imalo sustezanja kaže da se u njegovoj filozofiji ne nalazi ništa izvan Heraklitovih ideja (Bošnjak, 1983:215-220). Međutim, daleko najbliži filozof Heraklitu zasigurno je bio Nietzsche, koji svojim životom, filozofijom, stilom pisanja i idejama gotovo u korak prati velikog Heraklita. Neke njegove ideje, kao što su učenje o natčovjeku i vječnom vraćanju, kao da dolaze iz Heraklitovog pera (Heraklit, 1979:31-33). Kao što smo već napomenuli, neke Heraklitove ideje bile su dosta strane tadašnjem grčkom umu i duhu, te su se pojedini istraživači i pisci veoma rano zainteresirali za izvore iz kojih je crpio ove ideje. Clement iz Aleksandrije je optužio Heraklita da je upotrebljavao „barbarsku filozofiju“, što je, drugim riječima rečeno, značilo perzijsku filozofiju i učenje (Ashwin-Siejkowski, 2008:43 i Burkert, 2004:113-114). Međutim, Clement nije bio prvi filozof, a ni jedini, koji je Heraklita, a i još neke druge grčke filozofe, povezivao sa tadašnjim Ahemenidskim carstvom. U vrijeme dok je Heraklit živio, grčka provincija Jonija, u čijem sastavu je bio i grad Efes, bila je u sklopu velikog Ahemenidskog carstva. Sam Heraklit je živio u doba dva velika perzijska vladara, i to Darija I i Kserksa I. Diogen Leartius navodi da je Heraklit imao prepisku sa Darijem I te da ga je moćni perzijski vladar pozvao kod sebe na dvor, što je Heraklit odbio (Leartius, 1923:380). Malo je vjerovatno da je ovaj navod istinit, jer teško je povjerovati da bi se Heraklit usudio odbiti poziv tada najmoćnijeg vladara svijeta. Neosporno je da je Heraklit imao uvida u tadašnju perzijsku religijsku, znanstvenu i duhovnu misao i da mu je bilo dobro znano o čemu su naučavali perzijski *magi*³ i *mubedi*⁴. U ovom članku ćemo pokušati ukazati na neke sličnosti između Heraklitovih ideja i mazdaističkog religijskog učenja. Naravno, pri tome ćemo koristiti istraživanja nekih od najpoznatijih istraživača u ovom području, ali ćemo ponuditi i neka nova zapažanja i tumačenja ovog pitanja.

Temeljna učenja Heraklitove filozofije i njihovi izvori

Heraklitov filozofski opus nije mnogo opsežan, ali su ideje koje je on po prvi put aktualizirao pobudile mnogobrojne rasprave i

³ *Mag* je naziv za mazdaističkog svećenika.

⁴ *Mubed* je naziv za zoroastrijanskog svećenika. Zoroastrizam je reformirani mazdaizam, a reformator mazdaizma je bio Zaratustra, ili Zoroaster, po kome je reformirani mazdaizam dobio ime.

umnogome utjecale na nastajanje nekih ključnih filozofskih učenja. Kada bismo htjeli sažeti cjelokupno Heraklitovo učenje u nekoliko ključnih ideja i učenja, onda bismo ih mogli svesti na četiri osnove.

1. Vječno kretanje i transformacija (*Panta rei*)

Heraklita mnogi poznaju po njegovoj legendarnoj rečenici: „Panta rei“⁵, i izjavi da nije moguće dva puta stati u istu rijeku. Ova njegova izreka i izjava uglavnom se tumači u kontekstu stalnog, neprekidnog, permanentnog i kontinuiranog kretanja i transformacije svega što postoji u univerzumu. U islamskoj filozofiji i duhovnosti Mevlana Jelaluddin Rumi⁶ i Mula Sadra Shirazi⁷ najviše se su bavili ovim pitanjem. Ovaj princip stalnog kretanja, transformacije i usavršavanja je preuzeo Aristotel i razradio ga do krajnjih granica. Kod Aristotela, svako biće se kreće od stanja nedovršenosti (*energeia*) ka stanju dovršenosti (*entelechia*), od potencijalnog ka aktualnom, i sve je u nekakvom linearnom napredovanju.⁸ Za razliku od Aristotela, kod Heraklita riječ je o cikličnom kretanju, kretanju koje se stalno ponavlja i uvijek kreće iznova. Ova Heraklitova ideja o stalnom, nepromjenjivom i cikličnom kretanju svega što postoji najviše nalikuje Nietzscheovom učenju o vječnom vraćanju. Ovo vječno kretanje, transformaciju i vraćanje Heraklit prikazuje kroz proces pretvaranja svih stvari u vatru, i ponovnog pretvaranja vatre u druge stvari:

„Sve se obrazuje gašenjem vatre, njen najgušći deo postaje zemlja, zatim zemlja pod uticajem vatre postaje voda, voda isparavanjem postaje vazduh pa opet ceo kosmos i sva tela pretvaraju se u vatru.“ (Frg. 22)

⁵ Sve se kreće.

⁶ Mevlana je to lijepo pretočio u stihove riječima:

„Ništa nije postojano i nepromjenjivo

Sve se mijenja i trajno kreće

Atomima se stalno povezuju sa atomima

Kako bi nastala zemlja i nebesa.“

(Farshad, M. /2000/ *Andisheye qantumi Molana, peyvande elm o erfān*, Teheran: Jame'e, pp. 289 290).

⁷ Mula Sadra je na ovom principu utemeljio svoju filozofiju *supstancijalnog kretanja* (*al-harakat al-jawhariyyah*).

⁸ Vidi: Aćimović, M., (2004), *Ontološke kategorije Aristotelove filozofije prirode*, Arhe br. 2, Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad; Internet encyclopedia of philosophy, Aristotel: Motion and its Place in Nature, <http://www.iep.utm.edu/aris-mot/#H2>

Ovdje Heraklit ukazuje na stalni proces koji se uvijek iznova odvija u prirodi i koji predstavlja *perpetuum mobile* točak života. Da bi potvrdio činjenicu kako se ovaj proces stalno, kontinuirano i uvijek iznova odvija, Heraklit ističe:

„Svet ovaj, isti za sve, nije stvorio niko ni od bogova ni od ljudi, već je uvek bio, jeste i biće večno živa vatra koja se s merom pali i merom gasi.“ (Frg. 30)

Ovaj proces stalne transformacije, stalnog pretvaranja vatre u druge elemente i drugih elemenata u vatru odvija se s mjerom i u skladu sa zakonitostima logosa. Proces kretanja od dolje prema gore i gore prema dolje, odnosno iz bića u nebiće i nebića u biće, uvijek je isti i cikličnog je kretanja (Frg. 60).

Kretanje je nešto što je bilo poznato i drugim filozofima prije Heraklita, a, kao što smo već napomenuli, Aristotel je na principu kretanja od *potentia* (*dunamis*) ka *actualitas* (*energeia* / *entelechia*) utemeljio svoju fiziku i metafiziku.⁹ (Aćimović, 2004:400) Cjelokupna dijalektička filozofija počiva na ovom principu. Međutim, ono što je karakteristično za Heraklitovo viđenje pitanja kretanja - za razliku od njegovih savremenika, a i kasnijih filozofa - jeste ciklično, reverzibilno, inverzno i ponavljajuće kretanje. Nije riječ o linearnom, usavršavajućem i usmjerenom kretanju, kao što je slučaj kod Aristotela i Hegela. Ideju o cikličnom kretanju, koje se stalno ponavlja i gdje je riječ o transformaciji kako prostijih formi u savršenije tako i savršenijih u prostije, Heraklit nije mogao naći kod svojih grčkih kolega, već je morao posegnuti za drugim izvorima. U nastavku ćemo pokazati da je ideju o cikličnom, ireverzibilnom i ponavljajućem kretanju Heraklit mogao naći samo kod zoroastrijskih *maga*.

U korijenu svih mazdaističkih religija i sekti¹⁰ nalazi se učenje o nevidljivom, savršenom i duhovnom svijetu (*menok*, *menog* ili *mainyu*), s jedne strane, i vidljivom, materijalnom i fizičkom svijetu (*Getik*, *getig*, *gaity*...) s druge strane. Prema ovom učenju, *menok* je svijet savršenstava, savršenih formi, ideja i koncepata, dok *getik* predstavlja materijalni svijet u kom se nalazi fizička i materijalna forma svake od ideja, slika i duhovnih nematerijalnih bića iz *menoka* (Corbin, 2013: 6-15). U *menoku* se,

⁹ Aristotel poznaje četiri vrste kretanja: supstancijalno, kvalitativno, kvantitativno i prostorno.

¹⁰ Zoroastrizam, zurvanizam, mitraizam, manihejstvo, mazdakizam, behdinan...

također, nalaze *fravashi*¹¹, ili preegzistencijalne forme svih bića, koja su naknadno stvorena u *getiku*. Mada ova riječ u kasnijem periodu dobija djelomično drugačije značenje, *fravashi* se uvijek odnosi na savršene forme, ili ideje u nematerijalnom svijetu (Campbell, 2015:130). U mazdaističkoj kosmologiji nije cilj uništiti materijalni svijet, već sve u njemu usaglasiti sa svojim idealnim obrascima u nematerijalnom *menok*-svijetu. Bitka koja se odvija između sila dobra, na čelu sa *Spenta mainyu*, i sila zla, na čelu sa *Angra mainyu*, nije kumulativna, linearna i usmjerena ka svom entelehijskom obrascu, već ciklična, ponavljajuća i podijeljena u šest faza. (Corbin, 2013:5-10)

Prema tome, ono što kod Heraklita vidimo kao stalno, ciklično ponavljanje i transformaciju koja teče dvostrano - odozgo prema dolje i odozdo prema gore (Frg. 60) - već susrećemo kod mazdaističkih religija u konceptu dva opozitna svijeta, *menok* i *getik*, između kojih se konstantno, neprekidno i dvosmjerno odvija proces razmjene, transformacije i cikličnog kretanja.¹² Heraklit, također, vjeruje u postojanje dva različita svijeta, od kojih je jedan svijet *logosa*, čiste mudrosti i vječnosti, dok je drugi prolazan, pun krnjavosti, slabosti i nesavršenosti (Ashwin Siejkowski, 2008: 46-49). Učenje o nematerijalnom i inteligibilnom svijetu čistih formi i ideja, prema kojima je stvoreno sve što se nalazi u materijalnom svijetu, nalazimo kod Platona, kod muslimanskih mistika, sljedbenika sekti shaykhiye, babaija, behaija i drugih religijskih učenja.¹³ Prvi muslimanski filozof koji je pisao o *Hurqalyi* ili *Mundus imaginalusu* bio je Shihabuddin Yahya Suhrawardi (Suhrawardi, 2003:254), zatim Muhyiddin Ibn 'Arabi, Abd al Karim Jilli, Sadruddin Shirazi i mnogi drugi. Za razliku od mazdaističkog koncepta *menoka* i *getika*, kod muslimanskih autora *alam al mithal*, ili *hurqalya*, nalazi se između materijalnog, odnosno fizičkog svijeta (*mulk*), i nematerijalnog, odnosno duhovnog svijeta (*malakut*). U oba slučaja, ovaj imaginarni svijet predstavlja obitavalište savršenih formi, duha, meleka i arhetipova.

¹¹ Fraward, frawarh, frohar, frawash, frawaxsh, fravarti...

¹² Ovu ideju susrećemo u *tesavvufu*, u ideji kružnog usavršavajućeg kretanja poznatog kao koncept *qawsul nuzul* (arc of descen) i *qawsul su'ud*, ili *'uruj* (arc of ascen). U sufijskoj kosmologiji, stvaranje se odvijalo u silaznom luku (*qawsul nuzul*), a vraćanje Bogu i usvršavanje se odvija u uzlaznom luku (*qawsul su'ud*).

¹³ U *tesavvufu* *menok* je poznat kao *alam-al mithal* ili *mundus imaginalus* (Corbin), a kod behaija je to *Hurqaliya*.

Alam al mithal predstavlja međusvijet ili *berzah*, između materijalnog i duhovnog svijeta (Corbin, 1998:80-85).

2. Dijalektički monizam i *coincidentia oppositorum*

Zakon suprotnosti predstavlja osnovni i temeljni zakon po kom se, prema Heraklitu, odvija sve u univerzumu. Suprotnosti su u stalnom sukobu, ratu, sučeljavanju i borbi, ali ta borba, rat i sukobljavanje nemaju za cilj uništenje, već izgradnju. Ovaj dijalektički princip predstavlja suštinu Heraklitove filozofije, pomoću kog on tumači postanak, funkcioniranje i trajanje univerzuma, a, također, i ljudski život, ponašanje, djelovanje, mišljenje i osjećaje. Suprotnosti se nalaze svuda, kako u univerzumu tako i u čovjeku samom, njegovom tijelu, njegovoj duši, emocijama i mislima. Sav svijet sazdan je od suprotnosti, i to suprotnosti koje su u parovima i jedna drugoj oprečne.¹⁴ Suprotnosti su uvijek u paru i konstantno se nalaze jedna naspram druge. Jedna strana ne može bez druge, a tamo gdje se nalazi druga, tu treba očekivati i prvu. Odnos između ovih parova i suprotnosti nije opozitan i međusobno sučeljen, već komplementaran i nadopunjavajući. Prema ovom učenju, stvarnost je jedna i jedinstvena, ali se manifestira u formi suprotnosti, ili parova.¹⁵ U filozofiji je ovo učenje poznato kao *dijalektički* ili *dualni monizam*.

Međutim, ove suprotnosti, naizgled sučeljene, povezuju se, privlače i sjedinju u Bogu, a Bog je jedinstvo svih suprotnosti.

Tako Heraklit kaže: „Bog je dan-noć, zima-letno, rat-mir, sitost-glad, a menja se isto onako kao ulje kada se pomeša s mirisima pa dobiva ime po svakom od njih.“ (Frg. 67) Bog je vrhovni princip u kome je sjedinjeno sve i koji povezuje sve. S druge strane, suština i bit Boga su nespoznatljivi, te ga ljudi predstavljaju, tumače i opisuju u skladu sa svojim umovima, iskustvima i saznanjima. Kao što ulje, kada se pomiješa sa drugim stvarima, i dalje ostaje ulje ali dobija specifičan miris, manifestaciju i formu, tako i Bog ostaje uvijek isti, ali u dodiru, susretu ili kontaktu sa materijalnim svijetom, ljudskim umom ili

¹⁴ Kur'an na ovu činjenicu ukazuje u 49. ajetu sure Ez-Zarijat.

¹⁵ Ovo učenje je najbolje izraženo u drevnoj kineskoj filozofiji Yinga i Yanga. Ying i Yang su dva različita i suprotna aspekta jedne stvarnosti i nalaze se u svim stvarima. Međusobno se nalaze u komplementarnom odnosu.

sviješću o Njemu, stvara se sasvim specifična i određena slika (Mevlana, 1995: 988-989).¹⁶

Proces emaniranja iz jednog i transformacije suprotnosti jedne u drugu odvija se neprekidno, pa se tako stalno rađa i stalno umire, neprestano biva mladim i permanentno stari... Ovaj proces možemo vidjeti u prirodi uvijek iznova, a i u samom čovjeku, kako u njegovom tijelu tako i u njegovim emocijama, osjećajima i mislima. Prema Heraklitu, priroda teži ka suprotnosti, te od tih suprotnosti stvara sklad, a ne od jednoga. Samo suprotnosti omogućavaju sukob, borbu i sučeljavanje, a iz te borbe i rata proizilazi sve što postoji (Frg. 8).

Međutim, suprotnosti imaju i drugu svrhu i smisao osim dijalektičkog odnosa, sukobljavanja i borbe koja, opet, omogućava trajanje, postojanje i opstojanje, a to je je da pokazuju stvarnu prirodu jedna druge (Koplston, 1989). Heraklit nas podsjeća da ne bismo znali šta je dan da nije noći, niti bi nam bilo poznato dobro da nije zla, a: „Bolest učini zdravlje prijatnim i dobrim, glad-sitost, zamor-otpočinak.“ (Frg. 111) Tako, svrha postojanja suprotnosti je da nam omogući spoznaju i stjecanje znanja o stvarima koje nas okružuju. Inače, ostali bismo uskraćeni za znanje o mnogim stvarima. Da nije ovog principa, čak ni stvari koje su svima naizgled jasne i poznate, kao što su pravda, dobrota, poštenje i dobročinstvo, ostale bi nam nepoznate (Frg. 23).

Suprotnosti, opet, ukazuju na relativnost stvari, pa tako magarca ne interesira zlato već slama (Frg. 9), a svinja uživa u prljavštini i kaljuži (Frg. 13). Ovdje vidimo da je Heraklit bio jedan od prvih filozofa koji je ukazao na relativnost ljudskog znanja i prosuđivanja. Iako su sofisti poznati po tome što su postojanje apsolutne istine doveli u pitanje, Heraklit je prvi primijetio do koje mjere karakter, odgoj, okruženje i kontekst u kom se nešto nalazi utječe na vrednovanje, razumijevanje i zaključivanje. (Frg. 82-83)

Korijene ovog Heraklitovog učenja možemo pronaći u jednoj od mazdaističkih sekti poznatoj pod imenom *zurvanizam*. U mazdaističkoj religiji *zurvanizam*, *Zurvan* predstavlja apsolutno

¹⁶ - Tumačeći prvi ajet sure *Nur* i sto trideset osmi ajet sure *Bekare*, Mevlana kaže:

„Obojena stakla onu svjetlost Prikazuju nam ovako šarenu

Kada se uklone obojena stakla, Svjetlost će biti bezbojna tada

Navikni da svjetlost gledaš bez stakla Kako ne bi bio slijep kada se staklo razbije.“

vrijeme ili apsolutni prostor i sudbinu iz kog proizilaze dva suprotstavljena principa a koji se opet nalaze u stalnoj borbi (Volf, 2004). S druge strane, *Zurvan* predstavlja apsolutno jedno i umnogome podsjeća na Heraklitov *logos*, koji je ponekad nazivan *Eon*, ili vrijeme. (Cleve, 1965:118) *Ohrmazd* i *Angre Mainyu*, koji proizilaze iz *Zurvana*, predstavljaju apsolutne suprotnosti i u stalnom su sukobu. Dok jedno predstavlja svjetlo, drugo predstavlja tamu; dok je jedno muški princip, drugo je ženski; jedno je dobro, a drugo zlo. (Fraser, Haber and Muller, 1972:3)

Zurvan je apsolutno jedno, iz kog proizilaze dva suprotstavljena principa - princip dobra, svjetlosti i istine manifestiran u *Ohrmazdu*, i princip zla, tame i laži manifestiran u *Angre Manyju*. Kao i kod Heraklita, oni su na suprotnim stranama, u stalnom sukobu i borbi, ali obojica proizilaze iz jednog i opet se, na kraju cikličnog stvaranja, vraćaju jednome.¹⁷

3. Vatra - izvor svega postojećeg

Treće načelo Heraklitove filozofije jeste vatra kao izvor, ishodište, uzrok i utok svega što postoji. Međutim, kada Heraklit govori o vatri, on ne misli na fizičku vatru, već vatru kao finu, nevidljivu i eteričnu supstancu koja se pojavljuje u različitim formama. Sve je, po Heraklitu, vatra i u svemu se nalazi vatra: "Ovaj kosmos, isti za sva bića, nije uredio nikakav bog i nikakav čovek, nego je oduvek bio i jeste i biće večno živi oganj koji se s merama pali i s merama gasi." (Frg. 30) Vatra je u osnovi postojanja, jer ona je dinamična, aktivna, transformirajuća, uništavajuća i izgrađujuća. Svaka stvar u dodiru sa vatrom mijenja svoju prirodu i postaje nešto drugo. Četiri osnovna elementa od kojih je, prema jednom broju antičkih i srednjovjekovnih filozofa, sazdan ovaj svijet u dodiru sa vatrom mijenjaju svoju prirodu. „Sve se obrazuje gašenjem vatre. Njen najgušći deo postaje zemlja, zatim zemlja pod uticajem vatre postaje vodom, voda isparavanjem postaje vazduh pa opet ceo kosmos i sva tela pretvaraju se u vatru.” (Frg. 22) Jasno je da je Heraklit imao u svijesti sliku onoga što se dešava u prirodi kada različite materije dođu u dodir s vatrom. Međutim, Heraklit napominje da se ovaj proces odvija dvosmjerno, i to u pravcu uništavanja, razaranja i destrukcije, s jedne strane, i u pravcu stvaranja, izgradnje i konstrukcije, s druge strane. Stoga

¹⁷ Prema zurvanijskom učenju, *Ohrmazd* (Ahura Mazda) i *Angre Mainyu* (Ahriman) jesu braća blizanci koji su izašli iz tijela *Zurvana*.

Heraklit kaže: „Put naviše i naniže je isti.“ (Frg. 60), podrazumijevajući pod tim kružni proces koji se neprekidno odvija i koji uvijek ima isti intenzitet i pravac. Kao što smo već napomenuli, ova Heraklitova misao je zasigurno inspirirala Nietzschea da iznese ideju o vječnom vraćanju. S druge strane, kada je riječ o sufijskoj kosmologiji i silazno-uzlaznom luku stvaranja i vraćanja (*qawsul muzul* i *qawsul 'uruq*), treba napomenuti da - za razliku od Heraklitovog koncepta, gdje se ovaj proces neprekidno odvija i u oba smjera je isti - u islamskoj kosmologiji ovaj proces odvija se neprekidno ali samo u jednom smjeru, i nije istog intenziteta. Silazni luk je najniži oblik postojanja, a manifestiran je u formi egzistencije minerala, dok je krajnji domet uzlaznog luka savršenstvo koje ljudski um ne može pojmiti (Mevlana Rumi, 1995: 3901-3910).¹⁸ Kada je riječ o sufijskoj kosmologiji i opisivanju procesa stvaranja, treba reći da je tu riječ o jednoj vrsti teleološkog evolucionizma¹⁹ koji počiva na mističkom učenju o *Unus Mundusu*²⁰, dok je kod Heraklita riječ o principu *Coincidentia oppositorum*²¹ a koji se temelji na dijalektičkom monizmu²².

Međutim, u ovom dijalektičkom procesu svih stvari u univerzumu u kom se suprotnosti privlače, povezuju i omogućavaju kontinuitet i trajnost života, vatra ima ključnu ulogu. Govoreći o

¹⁸ Jelaluddin Mevlana Rumi je to izrazio u svojim veličanstvenim stihovima na slijedeći način:

*„Umrijeh kao mineral i postah biljka
I kao biljka umrijeh i pojavih se kao životinja
Umrijeh kao životinja i čovjek postah
Pa čega se bojim, kada sam to smrću manje postao?
Opet mi je umrijeti kao čovjek
Kako bih raširio krila kao melek
I kao melek moram tragati dalje
Sve će nestati osim Njegova lica
Drugi put ću biti žrtvovan kao melek
Ono što se zamisliti ne može to ću postati.“*

¹⁹ Teleološki evolucionizam je učenje po kom je evolutivni proces vođen nekom unutarnjom, praiskonom i usađenom svrhom i ciljem.

²⁰ Mističko učenje zajedničko svim mističkim školama, po kom postoji jedna jedinstvena zbilja iz koje sve proizilazi (emanira) i kojoj se sve vraća.

²¹ Princip podudarnosti suprotnosti, po kojem se suprotnosti međusobno privlače i zbližavaju, što predstavlja temelj dijalektičkog funkcioniranja univerzuma.

²² Po ovom učenju, univerzum je jedinstven ali se manifestira dualno. Međutim, ta dualnost nije disonantna i destruirajuća, već nadopunjavajuća i komplementirajuća.

konekciji između suprotnosti i njihovom međusobnom odnosu, Heraklit kaže: „Nevidljiv spoj jači je od vidljivog.“ (Frg. 54) Heraklit ističe da ovdje nije riječ o fizičkoj vatri, već o nečemu mnogo suptilnijem, te da je vatra neka vrsta metafore za ono što želi reći (Frg. 70). Vatra nije nasumična sila koja uništava i transformira sve što joj se nađe na putu. Ona slijedi zakone i pravila *logosa*, i ona je njegov izaslanik. Pa, tako, po Heraklitu, vatra upravlja svim procesima i svim stvarima na ovome svijetu (Frg. 64), i vatra posjeduje um, i ona će svima suditi i kazniti ih (Frg. 66).

Kao što smo mogli vidjeti, Heraklit smatra da vatra nije razularena sila koja uništava sve pred sobom, već je inteligentni i svjesni izaslanik *logosa*, koji upravlja svime na ovome svijetu i koji će svakoga kazniti. U mazdaističkim religijama, a posebno u zoroastrizmu, vatra je izaslanik *Asha*,²³ odnosno univerzalnog kosmičkog zakona po kom se sve odvija. To je sudbina koja je predodređena i po kojoj se nešto dešava. Vatra u zoroastrizmu predstavlja izvor života, životne energije i dinamizma, a sa druge strane je oruđe u rukama *Asha* i *Ohrmazda*, pomoću kog kažnjava sile zla (Boyce, 1987:389). Slično Heraklitovom vjerovanju, u mazdaizmu vatra će kazniti svakoga, pa čak i *Angra minyua*, a *Ohrmazd*, kao vrhovni Bog, na kraju će vatrom kažnjavati prijestupnike. Također, u mazdaizmu vatra, pored kazni, predstavlja i pravdu koja će suditi svim ljudima (Duchesne-Guillemin, 1963:47). U mazdaizmu je vatra (*atar*) tijesno povezana sa *Ashaom*. Tako, dok se *Asha* odnosi na moral, pravila i zakon, vatra se odnosi na fizički život čovjeka (Boyce, 1970:29).

4. Logos kao vječni i sveopći zakon

*Logos*²⁴ (Filipović, 1984) predstavlja najveći doprinos Heraklita grčkoj filozofiji uopće. Heraklit nije prvi upotrijebio ovaj pojam, niti ga je uveo u klasičnu grčku literaturu ili znanost, ali mu je dao specifično značenje koje je kasnije postalo norma. *Logos* je, po Heraklitu, univerzalni, sveopći i sveprisutni zakon prirode,

²³ U zavisnosti od konteksta, ova riječ se različito prevodi, npr. istina, zakon, univerzalni zakon, pravda...

Koncept *Asha* u mazdaizmu je sličan konceptu Tao u taoizmu, Dharmi i Karmi u hinduizmu i budizmu, te Logosu kod predsokratovskih filozofa.

²⁴ Riječ, govor, iskaz, svojstvo, istina, red, volja, razum, um, učenje, zakonitost, aksiom, Božiji um, klica postajanja...

govor prirode i poredak prema kome se sve odvija i usklađuje. *Logos* je oduvijek i zauvijek, i niko od božanstava ga nije stvorio. „Kako bi se čovjek mogao sakriti pred onim što nikada ne zalazi.“ (Frg. 16) Od *logosa* kao usuda ne može se pobjeći, čak i bogovi su podložni njegovom vječnom, neumoljivom i trajnom hodu. Sve se prema njemu upravlja, a on se ni prema čemu ne upravlja (Frg. 41). Htjeli to priznati ili ne, ljudi su podložni njegovim zakonitostima i mudro je to prihvatiti i nastojati slijediti te oslušivati njegov glas. *Logos* je iznad i odvojen od svega, a ipak utječe i djeluje na sve. Sveopći je, jedan je i moguće ga je zvati raznim imenima. „Jedno, što je jedino mudro, može se, i ne može nazvati imenom Zevs.“ (Frg. 32) Međutim, *logos* nije bezličan, bez ikakvih atributa i nesvjestan sebe, već predstavlja čisto znanje, mudrost i apsolutnu svjesnost (Frg. 32 i 108).

Ako bismo htjeli sumirati ono što je Heraklit rekao o *logosu* i kako ga opisuje, onda bismo to uradili na slijedeći način:

1. Postoji i nepromjenjiv je; 2. Oduvijek je i zauvijek; 3. Po njemu se sve mijenja i njemu se sve vraća; 4. Sveopći je i univerzalan; 5. Jedan je i jedini; 6. S njim je moguće biti u skladu; 7. On je mudrost i posjeduje znanje o svemu.

Postoje različita mišljenja o tome pod čijim i kakvim je utjecajem bio Heraklit kada je koncipirao pojam *logosa*. Oni koji zastupaju perzijski utjecaj iznose različita mišljenja. Will Durant (Durant, 1961:52-53) zastupa mišljenje da je prilikom koncipiranja ovog pojma Heraklit bio pod utjecajem mazdaističkog učenja o *Spenta Mainyu* (Maneckji Nusservanji, 1983:59-62)²⁵, dok drugi smatraju da je bio pod utjecajem mazdaističkog učenja o *Vohu manah*,²⁶ *Amesha spentan*²⁷ ili *Asha*²⁸. Dariush Darvishi (2012)

²⁵ *Spenta Mainyu* u mazdaističkim religijama predstavlja božansku aktivnu silu *Ohrmazda*. On je posrednik između Boga i njegove kreacije, on je njegova slika, replika i manifestacija. Ono što Avesta govori o *Spenta Mainyu* umnogome je slično ulozi i opisima Svetog duha u kršćanstvu.

Za više informacija vidi:

<http://www.zoroastrian.org.uk/vohuman/Article/Spenta%20Mainyu.htm>

²⁶ *Vohu Manah* ili *Dobra misao* predstavlja prvu božansku iskru *Ohrmazda* i jednu od šest *Amesha spenta*. To je prva kreacija *Ohrmazda*. Zaratustra *Vohu manah* naziva i prvim sinom *Ohrmazda*.

Za više informacija pogledati: <http://www.iranicaonline.org/articles/bahman-vohu-manah>

²⁷ *Amesha spentan* ili *Sveti besmrtnici*. Ima ih šest, i po zoroastrijanskom učenju to su prve iskre koje su proizašle iz *Ohrmazda* i uglavnom predstavljaju atribute

vrlo detaljno raspravlja o svim navedenim tezama, većinu ih argumentirano pobija te smatra da je najispravnija ona koja tvrdi da je Heraklit svoje učenje o *logosu* utemeljio na zoroastrijskom pojmu *Asha*. Međutim, mi smatramo da je Heraklitov *logos* u značajnoj mjeri inspiriran zoroastrijskim učenjem o *Ohrmazdu*. Da bismo to dokazali, uporedit ćemo ono što Heraklit kaže o *logosu* sa onim što *Ohrmazd* predstavlja u mazdaizmu.

Kao što smo već rekli, Heraklit za *logos* kaže slijedeće: a) Postoji i nepromjenjiv je; b) Oduvijek je i zauvijek; c) Po njemu se sve mijenja i njemu se sve vraća; d) Sveopći je i univerzalan; e) Jedan je i jedini; f) S njim je moguće biti u skladu, i g) On je mudrost i posjeduje znanje o svemu.

*Ohrmazd (Ahura Mazda)*²⁹, za razliku od svih gore ponuđenih interpretacija, jedini posjeduje u potpunosti sva navedena svojstva, jer svi ostali (*Spenta mainyu*, *Amesha spent*, *Vohu Manah* i *Asha*) predstavljaju emanacije, kreacije ili manifestacije *Ohrmazda*. Heraklit za *logos* kaže da predstavlja mudrost i znanje, a *Ohrmazd* ili *Ahura Mazda* znači *Gospodar mudrosti ili znanja*, odnosno onaj koji stvara i održava uz pomoć mudrosti. Za razliku od ostalih, on nema takmaca,³⁰ oduvijek je i zauvijek, njemu se sve vraća i od njega sve dolazi. Konačno, u skladu sa Heraklitovim opisom *logosa* (Frg. 108), on je odvojen od svega i preko svojih izaslanika djeluje u materijalnom svijetu. Kod *logosa* je to vatra, a kod *Ahura*

preko kojih on djeluje u univerzumu. U savremenom zoroastrijskom učenju *Amesha spentan* predstavljaju anđele i arhandele.

Za više informacija pogledati: <http://www.iranicaonline.org/articles/amesa-spenta-beneficent-divinity>

²⁸ *Asha* ili *Istina* predstavlja jednu od božanskih iskri *Ohrmazda*, odnosno jednu od *Amesha spenta*.

Za više informacija pogledati: <http://www.iranicaonline.org/articles/asa-means-truth-in-avestan>

²⁹ Vrhovni Bog u većini mazdaističkih religija, a posebno u zoroastrizmu. U pojedinim periodima, kao što je vrijeme prije dolaska Zaratustre i par stoljeća nakon njega, *Ohrmazd (Ahura Mazda)* prestaje biti apsolutni suveren, tvorac, održavatelj i sudac, te mu se pridružuje *Angra Mainyu (Ahriman)*, ili se spušta na nivo nižeg božanstva koje proizilazi iz *Zurvana*.

Za više informacija pogledati: <http://www.iranicaonline.org/articles/ahura-mazda>

³⁰ Ovdje govorimo o izvornom mazdaističkom učenju nakon odvajanja Iranaca od Indijaca, i kasnije, nakon dolaska Zaratustre. S obzirom da je Zaratustra, po mišljenju većine istraživača, živio samo nekoliko decenija prije Heraklita, neosporno je da je Heraklit bio upoznat sa izvornim monoteističkim učenjem Zaratustre te da ga je reflektirao u svojim tezama.

mazde Spenta mainyu, Amesha spentan i Asha. Svaki od navedenih ima posebno polje djelovanja i nadzora.

Zaključak

Ovaj rad je pokušao odgovoriti na pitanje, iz kojih izvora je veliki grčki filosof Heraklit crpio svoje ideje, misli, teze i koncepte, i do koje mjere je bio pod utjecajem perzijskih mazdaističkih i zoroastrijanskih učenja? Korištene su različite istraživačke metode, od metode analize teksta, historijske metode, analize, sinteze, te komparativnog pristupa. Nastojali smo obuhvatiti što je moguće veći broj djela i autora koji su se bavili ovim pitanjem, analizirati njihove teze, ukazati na njihove prednosti i slabosti, te na kraju izdvojiti jednu od njih, ili ponuditi sasvim novu tezu o ovom pitanju.

Glavnina rada bavi se analizom i ustanovljavanjem ključnih Heraklitovih učenja, koja smo saželi u četiri osnovna načela ili teze, a to su: učenje o vječnom cikličnom kretanju, učenje o dijalektičkom monizmu, učenje o vatri kao praizvoru svega postojećega, i učenje o *logosu*. Pokazali smo da je Heraklit u svakoj od ovih teza bio pod izvjesnim utjecajem mazdaističkog religijskog učenja i da je jako dobro poznao osnovna kosmološka, ontološka, antropološka, epistemološka i aksiološka načela tadašnje perzijske vladajuće religije.

Pokazali smo da je Heraklitovo učenje o cikličnom i vječnom kretanju kroz privlačenje suprotnosti i transformaciju vatre inspirirano mazdaističkim kosmološkim učenjem o cikličnom stvaranju i vraćanju kroz šest faza, zatim da je Heraklitov dijalektički monizam i učenje o principu *Coincidentia oppositorum* utemeljeno na mazdaističkom dualističkom principu sukoba između *Angra mainyu* i *Sepanta mainyu* te njihovom antiteičkom permanentnom sukobljavanju, nakon toga smo argumentirali razloge zbog kojih smatramo da Heraklitova vatra - za koju on tvrdi da je izaslanik *logosa*, da će suditi svima, da ima znanje te da će njena kazna svakoga stići - predstavlja istovjetan pandan mazdaističkoj i zoroastrijanskoj vatri te da s njom u potpunosti dijeli sve osobine. Konačno, Heraklitovo učenje o *logosu* smo, za razliku od ostalih istraživača, povezali sa *Ohrmazdom*. Neki istraživači smatraju da je Heraklit *logos* koncipirao pod utjecajem zoroastrovskog učenja o *Spenta mainyu*, drugi, opet, da je bio inspiriran zoroastrovskim učenjem o *Vohu*

Manah, i treći - *Amesha spenta*. Međutim, mi ovdje izlazimo sa drugačijom tezom, što potkrepljujemo i argumentima iz Heraklitovih fragmenata i zoroastrijanskih učenja o *Ohrmazdu*.

Literatura

- Aćimović, M., (2004), *Ontološke kategorije Aristotelove filozofije prirode*, Arhe br. 2, Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.
- Ashwin-Siejkowski, P., (2010), *Clement of Alexandria on Trial: The Evidence of 'heresy' from Photius' Bibliotheca*, Leden: Brill.
- Bošnjak, B., (1983), *Grčka filozofija*, Zagreb: NZMH
- Boyce, M., (1970), "Zoroaster the Priest", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33 (1)
- Boyce, M., (1987), "Ardwashišt", *Encyclopedia Iranica*, 2, New York: Routledge & Kegan Paul.
- Burkert, W., (2004), *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern Context of Greek Culture*, Cambridge an Massachusetts: Gabridge University Press.
- Campbell, J., (2015), *Man and Time Paper from the Eranos Yearbooks III*, New Jersey: Princeton Legacy Library
- Charles H. K., (1979), *The art and thought of Heraclitus*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cleve, M. F., (1965), *The Giants of Pre-Sophistic Greek Philosophy: An Attemot to Reconstruct their thoughts*, Hague: Martinus Nijhoff.
- Corbin, H., (1977), *Spiritual Body and Celetian Earth from Mazdean Iran to Shi'ite Iran*, prev. Nancy Pearson, New Jersey: Princenton University Press.
- Corbin, H., (2013), *Cyclical Time & Ismaili Gnosis*, London and New York: Rotledge Taylor and Francis Group.
- Darvishi, D., (2012), *Filsuf-e tarik: Negahi be negashteha va engashtehaye Heraklitus*, Teheran: Porshesh.
- Duchesne-Guillemine, J., (1963), *Heraclitus and Iran*, Chicago: The University of Chicago Press
- Durant, W., (1961), *The Story of Philosophy: the Lives and Opinions of the Greater Philosophers*, New York: Simon & Schuster.
- Farshad, M. (2000) *Andisheye qantumi Molana, peyvande elm o Erfan*, Teheran: Jame'e.

- Filipović, V., (1984), *Filozofijski rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Fraser, J. T., Haber, F.C, Muller.G.H.,(1972), *The Study of Time*, Berlin, Heidelberg New York: Springer-Verlag.
- Heraklit, (1979), *Heraklit Fragmenti*, prev. Miroslav Marković, Beograd: Grafos.
- Heraklit, (2005), *Tako kazuje Heraklit, Efežanin*, prev. Branko Despot, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Koplston, F., (1989), *Istorija filozofije I-Grčka i Rim*, prev. Slobodan Žunjić, Beograd: Bigz.
- Maneckji Nusservanji, Dhalla, (1983), *History of zoroastrianism*, London, New ork and Toronto: Oxford University Press.
- Mevlana Rumi, J., (1995), *Masnawi Ma'navi*, edited Reynold Nicholson, Teheran: Enteshrate Pezhuhesh.
- Sachs, J., (n.d.), Aristotle: Motion and its Place in Nature, Internet encyclopedia of philosophy.
- Suhrawardi, S. Y., (1998), *Al Hikmat al Ishraq*, prev. Seyyed Jafar Sajjadi, Teheran: Entesharate Daneshgah Teheran.
- Suhrawardi.S.Y., (2003), *Majmu'a-yi musannafati-i Shaykh Ishraq II*, edited H.Corbin, S.H.Nasr and N.Habibi, Teheran: Vezarat-e farhang va amuzesh-e ali; Moassese motaleat va tahqiqat-e farhangi.

Internet-izvori

<http://www.iep.utm.edu/aris-mot/#H2>

<http://www.iranicaonline.org/articles>

THE MAZDAIST ROOTS OF HERACLITUS'S PHILOSOPHY

Sedad Dizdarević, PhD

Mensur Valjevac, PhD

Abstract

Heraclitus is one of the most influential and most controversial thinkers in the human history. His ideas had an impact on the formation and further development of some of the most important and most specific concepts in philosophy, such as idea, dialectics, logos, eternal return, etc.

He exerted a significant influence over all great philosophers such as Socrates, Plato, Aristotle, Hegel, Nietzsche, etc. Heraclitus's ideas were exceptionally strange and unusual for his time, so many, very early, started suspecting they were of Greek origin. In this article, we analyze the theories about the Persian origin of the key Heraclitus's ideas. We point to the most important research in that field, name some of the advantages and disadvantages of certain claims and make our own that is, to some extent, different from the previous ones.

We show that Heraclitus was, to a large extent, under the influence of Persian Mazdaist teachings of his time, and that this impact was essential for the conceptualization of his most important concepts, such as teachings about logos, dialectical monism, Unus Mundus, Coincidentia Oppositorum, eternal movement, etc. Furthermore, Heraclitus was the first Greek thinker who mentioned the Zoroastrian magi in his work, criticized the practice of worshiping the idols, depicting the figures of deities, and religious exclusivism following the practice developed in the Achaemenid Empire.

Keywords: Heraclitus, Mazdaism, Logos, Fire, Coincidentia Oppositorum, Dialectical Monism

أ.د. سداد دزدارفيتش ، كلية التربية الاسلامية في جامعة زيتسا

د. منصور فاليفاتس ، كلية التربية الاسلامية في جامعة زيتسا

الجدور المزدائية في فلسفة هرقليطس

ملخص

يعتبر هرقليطس واحد من المفكرين الأكثر تأثيراً وإثارة للجدل في تاريخ العقل البشري . وقد أثرت أفكاره على صياغة واتجاه بعض المذاهب الفلسفية مثل الفكرة و التدفق المستمر و اللوغوس و الرجوع الأبدي ... الخ .

وقد أثر الى حد كبير على جميع الفلاسفة العظماء مثل سقراط وأفلاطون وأرسطو وهيكل ونيشه ... الخ . كانت أفكار هرقليطس في زمنه شاذة وغريبة بحيث كان لدى الكثيرين شكوكا مبكرة جدا حول أصله اليوناني . في هذه المقالة نبحث في النظريات المتعلقة بالجدور الفارسية لأفكار هرقليطس الرئيسية . وأشرنا الى أهم البحوث في هذا المجال ، وذكرنا بعض المزايا ونقاط الضعف لبعض الفرضيات ، وقدمنا فرضيات خاصة والتي الى حد ما مختلفة عن سابقتها .

أظهرنا أن هرقليطس كان الى حد كبير تحت تأثير التعاليم المزدائية الفارسية في ذلك الوقت ، وأن هذا التأثير كان حاسما في تكوين أهم مفاهيمه مثل : مفهوم اللوغوس ، الوحدانية الجدلية ، نظام العالم واحد للجميع ، وحدة الأضداد ، الحركة المستمرة ... الخ . هرقليطس هو أيضا أول مفكر يوناني يذكر في أعماله السحرة الزرادشتية و ينتقد ممارسة عبادة الأصنام وتمثيل شخصيات الآلهة و التفرد الديني على نموذج الممارسة داخل الإمبراطورية الأخمينية .

الكلمات المفتاحية : هرقليطس ، المزدائية ، اللوغوس ، النار ، وحدة الأضداد ، الوحدانية الجدلية